

Erkən yeni dövr

Fəthəli bəy Hali Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı barədə

Paşa Kərimov

Filologiya elmləri doktoru, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
Azərbaycan.

E-mail: pasha_kerimov@list.ru
<https://orcid.org/0000-0001-6813-9373>

Annotasiya. Fəthəli bəy Ziyadoğlu Hali Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatımız azdır. Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərində bölgənin tanınmış ədibləri arasında onun adını çəkir. Hüseyn Əfəndi Qayıbov "Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir", Həsən Əlqədari "Asari-Dağıstan" əsərlərində onun irsindən kiçik nümunələr vermişlər. Əbdürrəzzaq Dünbül "Nigaristani-Dara" adlı təzkirəsinin əlyazma variantında Fəthəli bəyin Gəncə xanlığının siyasi həyatında fəal iştirak etdiyi, Gəncənin çar Rusiyasının qoşunları tərəfindən işğalından sonra Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi İran ordusunun tərkibində ruslara qarşı döyüşdüyü, sonralar Təbrizdə yaşadığı, 1825-ci ildə burada vəfat etdiyi barədə məlumat verir. Təbrizdə o, Naibüssəltənə Abbas Mirzə, yerli ziyalılar və yüksək rütbəli şəxslərlə dostluq münasibətlərində olmuşdur. Halinin şeirlər toplusunun əlyazmaları AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda və İrəvandakı Matenadaran Qədim Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan şeirlər toplusu 37 qəzəl, 1 qəsidə, 11 nəsnəvi, 17 qitə, 20 nəzm və 5 rübaidən ibarətdir. Bunlardan 1 qəzəl, 2 nəsnəvi, 5 qitə və 1 nəzm fars dilindədir. Digər şeirlər Azərbaycan türkcəsindədir. Bu şeirlərin bir hissəsi şairin yaşadığı dövrün hadisələrinə və şəxsiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Halinin lirik-aşıqanə, satirik, didaktik-nəsihətəməz mövzulu şeirləri də vardır.

Açar sözlər: Fəthəli bəy Hali Gəncəvi, Cavad xan, Abbas Mirzə, qəzəl, qitə

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.181>

Məqaləyə istinad: Kərimov P. (2020) *Fəthəli bəy Hali Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı barədə*. "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı", № 1, səh. 44-53

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.04.2020; qəbul edilib – 15.04.2020

About the life and work of Fatali bey Hali Ganjavi

Pasha Karimov

Doctor of Philological Sciences, Institute of Manuscripts named
after Muhammad Fuzuli of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: pasha_kerimov@list.ru
<https://orcid.org/0000-0001-6813-9373>

Abstract. We have very little information about the life and work of the brother of Khan Ganja Javad Khan Fatali bey Ziyadoglu Khali Ganjavi. Abbasgulu aga Bakikhanov in his work "Gulistani-irem" among the famous writers of his time called the poet's name. Huseyn Efendi Gaibov in his anthology "Collection of works of famous poets in Azerbaijan", Hasan

Məhəmmədqasım bəy:

*Kimsədən minnəti-ruzi dəxi çəkməz ol kim,
Qutteyi-kuhə uyub meyi-səri-riş yeyər.*

Axund Molla Əli hakim:

*Təməi-xami-məzəllət gətirir Molla Əli
Oturub məhkəmədə, çirki bunu diş yeyər.*

*Eybi-ibram degil, hiç filan kimsəyə eyb,
Ki neçün zəhmət ilə yay yığar, qış yeyər.*

Axund Molla Əli bin Vaqif:

*İştəha kamil olan yerdə nədir diqqəti-aql,
Şişə axund çəkərət, çiyü bişmiş yeyər [2, s.38].*

Burada görünür ki, Şimali Azərbaycan Qarabağda Fəthəli bəyin şairliyindən xəbərdar olmuş, hətta onun şeirlərinə cavablar da yazmışlar.

Əsas hissə / Main part

XIX əsr müəllifi Əbdürrəzzaq Dünbülün "Nigaristani-Dara" təzkirəsində Halinin həyat və fəaliyyəti barədə maraqlı məlumat vardır. Qeyd edək ki, bu məlumat "Nigaristani-Dara"nın Tehran nəşrində deyil, həmin təzkirəni Tehran Universiteti Kitabxanasında saxlanan əlyazma nüsxəsində (nömrəsi: 6151) mövcuddur. Burada bildirilir ki, Qacarların Ziyadoğlu sülaləsindən olan Şahverdi xanın oğlu, XVIII əsrin sonları, XIX əsrin əvvəllərində Gəncə xanı olmuş Cavad xanın qardaşı Fəthəli bəy Gəncəvi həmin dövrün bir sıra siyasi, hərbi hadisələrində iştirak etmiş, Gəncə 1804-cü ilin 3 yanvarında çar Rusiyası ordusu tərəfindən işğal edildikdən sonra Cavad xanın ailəsi ilə birlikdə İrana köçmüş, "Hali" təxəllüsü ilə Azərbaycan türkcəsində və farsca şeirlər yazmışdır. Təzkirədə oxuyuruq: "Fəthəli bəy Şahverdi xan oğlu Gəncə hakimi Cavad xanın qardaşıdır. Əcdadları Səfəvilər hökmdarları dövründən rus işğalına qədər Gəncədə hakimiyyəti əldə saxlamışlar. Onların gözəl tarixçələri vardır... O sərhədlərdə ki, bir səmti gürcülərə, digəri isə osmanlılara bağlıdır, həmişə şüblərin hörmətini qorumuş, ölkənin mənafeyini hiyf etmişlər. Ali daşlı dövlət də (Qacarlar dövləti nəzərdə tutulur – P.K.) öz növbəsində bu qövmə böyük minnətlər əta etmişdir.

Məğfur xaqan Gəncənin hakimiyyətini Cavad xana tapşırırmışdı. Şəhid xaqanın başına Şuşa qalasında o gözəlilməz hadisə gəldikdən [Ağa Məhəmməd şah Qacarın (hakimiyyəti illəri: 1794-1797) öldürülməsi nəzərdə tutulur – P.K.] sonra taxt və bəxt xosrovların xacəsinin, zamanın sultanlarının sərvərinin (Allah onun mülkünü və səltənətini əbədi etsin!) əlinə keçdi. [Fəthəli şah Qacar (hakimiyyəti illəri: 1797-1837) nəzərdə tutulur – P.K.] Onun düzlüyü və haqq tanımağı hər kəsə məlumdur. Hali qardaşı tərəfindən humayun cülus münasibəti ilə (Fəthəli şahın hakimiyyətə gəlməsi münasibəti ilə-P.K.) təbrik məktubu və peşqəşlərlə darül-xilafətə göndərilmişdi. O, şahın hüzurunda iştirak etmək şərəfinə nail olmuşdur. Bundan sonra Farsda və Xorasanda, eləcə də İraq-la Azərbaycanın bəzi vilayətlərinin hüduunda iğtişaşlar baş verdi, qələbə çalan Qaan (Fəthəli şah – P.K.) diqqətini bu nizamsızlıqların aradan götürülməsinə yönəltməyə məcbur oldu. Bu vaxt Gürcüstan valisi firsətdən istifadə edib Rusiyanın ayağını o yerlərə gətirdi. Hali yenidən şahənşahın dərgahına göndərildi. Hələ mənzilə çatmamış rusların Gəncə qalasını istila etmələri və Cavad xanın şəhid olması xəbəri gəlib çatdı. Dünyanın pənah gətirdiyi şahənşah (Fəthəli şah – P.K.) Cavad xanın qəhrəmanlığını davam etdirmək və müsəlmanların məqəyini möhkəmləndirmək məq-

sədə ilə Nəvvab Naibüssəltənəni [Fəthəli şahın oğlu, Azərbaycan vilayətinin valisi, ordu komandanı Abbas Mirza (1789-1833) nəzərdə tutulur – P.K.], onun igidlər ordusunu və dağ kimi güclü əmirləri o hüduđlara göndərdi. Nəvvab Naibüssəltənə dəfələrlə Qarabağ və Gəncəyə qoşun yeritmiş, işpəktora [işğalçı rus ordusunun komandanı P.D.Sisyanov (1754-1806) nəzərdə tutulur – P.K.] və Rusiyanın digər sərdarlarına qarşı nümunəvi döyüşlərə başçılıq etmişdi ki, onların hamısı müəllifin "Cahanara" və "Məasiri-sultanıyyə" kitablarında zikr olunub. Nəhayət, Nəvvab Naibüssəltənə Gəncəyə gəlib Cavad xanın ailəsini, övladlarını, qadınlarını, həmçinin bir sıra digər gəncə-liləri rusların zərbələrindən və zülmündən çıxartdı... Hali də əvvəldən axıra kimi dünya şahənşahının rükabında və onun hakimiyyəti altında döyüşmüş, vəlihöđün sarayına gəlmişdi. Həzrət vəlihöđ də onu layiqincə dəyərləndirib ona maaş təyin etmişdi. O, həmişə kərəmətli əmirlərin sırasında yer almışdı. Bütün böyüklər və sədrilər, xüsusilə məğfur sədr (şah – P.K.) və Mohruddövlə İlahi Məhəmməd Həsən xan Mərvəzi Qacar, qaimməqəm və seyyidül-vüzərə həmişə ona ehtiramla yanaşırdılar. Əmiri-kəbir Əbül-fəth xanla, əmiri-nizamlarla, əmiri-cuyuşlarla lütf və dostluq şəraitində olmuşdu. Şeirləri türk dilindəndir. Heç bir yeni məzmunundan xali deyil. Az dənəşən yoldaş, xoşbəsiyyət və mehriban olmuşdur. Darussəltənə Təbrizdə h.1241-ci ildə (m.1825) xəstələnib vəfat etdi" [4, v.158b-159b]. Əbdürrəzzaq Dünbülün bu qeydlərindən görünür ki, 1804-cü ilin 3 yanvarında baş vermiş Gəncə hadisələrindən sonra Qacarlar ordusunun komandanı Abbas Mirza şəhid Cavad xanın ailəsini, qohumlarını İrana aparmışdır. Fəthəli bəy çar Rusiyası qoşunları ilə döyüşlərdə Qacarlar dövləti tərəfində iştirak etmiş, Təbrizdə, İranda hörmətlə qarşılanmış, ana dilində yazdığı şeirləri ilə tanınmış, 1825-ci ilə qədər Təbrizdə yaşamışdır.

Fəthəli bəy Hali Gəncəvinin şeirləri AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan cümlərdən birində Ağa bəy Dərbəndi, Molla Pənəh Vaqif, Qasım bəy Zakir, Divanə, Məhəmməd bəy Qarabaği, Mustafa ibn Əsəd, Cəfərqulu xan Nəva, Suleyman xan Şəki, Fəzləli bəy Qaracadaği, Firdovsi, Hafiz, İlahi xan ibn Səlim xan Şəki və Şeyx Bəhəddinin şeirləri bərabər köçürülüb. Əvvəldən naqis olan bu əlyazmaya şairin 37 qəzəl, 1 qəsidə, 11 məsnəvi, 17 qita, 20 nəzm və 5 rübəisi daxil edilmişdir. Bunlardan 1 qəzəl, 2 məsnəvi, 5 qita və 1 nəzm fars dilindədir. Digər şeirlər Azərbaycan türkcəsindədir.

Həsən Əlqədəri özünün "Asari-Dağıstan" adlı kitabına Halinin 6 beytdən ibarət qəzəlini daxil etmiş [5, s.126-127], lakin son beytdəki "muştəri" sözünu yanlış olaraq Quba hakimi Fəthəli xanın təxəllüsü hesab edərək şeirin müəllifini səhv göstərmişdir. Firdun bəy Koçərli "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində həmin səhvi təkrar etmiş [6, s.213-214], həmin kitabı 1978-ci ildə nəşrə hazırlayan Ruqiyyə Qənbər qızı izah və qeydlər hissəsində səhvi göstərərək şeirin əsl müəllifinin Hali olduğunu bildirmişdir [6, s.557]. Həmin qəzəl budur:

*Oldu gözəl ömr sərf heyf ki nədanlığa,
Hər nə qalib sərf olur indi də peşmanlığa.*

*Zülf-i-siyah zövqünə uyma, xətatdır, kənil,
Fəriğ ikən sən sən salma pərişanlığa.*

*Feyzi-əzal kafili-tərbiyəti-hal ola,
Muri-mühəqqər urar laf suleymanlığa.*

*Mənə 'i-ərzi-qənim heyrəti-didar olur,
Mən nə deyim bilməzəm, ah, bu heyranlığa.*

*Nəfexeyi-badi-səba ruha tərəvət verir,
Çün güzər etmiş səhər sunbulü reyhanlığa.*

*Muştəriyi-dürri-nəzm kimsə deyil, Haliyə,
Dürri-dəhən açma sən kim, güharəşanlığa [5, s.126-127].*

Qeyd edək ki, bu qəzəl böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin

*Keçti ömrüm nəqdi qəflət birlə nadanlıqda, heyf,
Qalqanı sərf oldı ahduhu peşmanlıqda, heyf [9, s.321].*

matləli doqquz beytlik qəzəlinə nəzirədir.

Həlinin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan toplusuna onun əsasən İranda, Təbrizdə yazdığı şeirləri daxil edilmişdir. Buradakı şeirlər yalnız lirik-aşıqanə mövzuda yazılmamışdır. Şairin nəzərdən keçirə bildiyimiz əhədas şeirlərinin mövzu dairəsi kifayət qədər genişdir. O, şeirlərində dövründə baş vermiş bəzi hadisələri xatırlamış, ömrün payızından, qocalıqdan danışmış, bəri sıra müasirlərinə şeirlər, mənzum məktublər, həcəvlər yazmış, didaktik-nəsihatəmiz fikirlərini ifadə etmiş, nəhayət, öz həyatından, məişət ehtiyaclarından bəhs etmişdir. Fəthəli bəyin əsərlərində rast gəldiyimiz yer adları (Gəncə, Şirvan, Şəki, Şuşa, Kür, Arax, Dərbənd, İrəvan, Samux, Bərdə, Beyləqan, Təbriz, Urmiya, Mərənd, Xoy, İsfahan və s.) və adam adları (Abbas Mirzə Naibüssəltənə, Seyid Həsən, Fərrux bəy, Axund Molla Yəhya, Səlim xan, Əlimərdan bəy, Ağalar bəy, Hüseyn xan, Kazım, Dövlətabadi, Muradoğlu və s.) onun həyatı, dövrü barədə müəyyən məlumat əlmalğa yardım edir. Təəssüf ki, şairin daha çox Təbriz həyatı ilə bağlı olan bu şəxsiyyətlərin əksəriyyəti haqqında bilgi əldə etmək mümkün olmadı. Məlum olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası bəri sıra Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işğal etdi, sonra Rus-İran müharibələri nəticəsində Azərbaycan ikiye bölündü. Fəthəli bəy Gəncənin işğalından, qardaşı Cavad xanın qəhrəmanlıqla həlakından sonra Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi Qacar qoşununun tərkibində döyüşmüş, sonra Təbrizə köçmüşdür. Burada hörmətlə qarşılanmışdır. Abbas Mirzə Naibüssəltənəyə ünvanladığı şeirlərdə onun İran dövlətinin Fəthəli şahdan sonra ikinci şəxsi ilə yaxın münasibətləri olduğu hiss edilir.

Ölkənin ikiye bölünməsinədən sonra Şimali və Cənubi Azərbaycanın siyasi-iqtisadi, ictimai-mədəni həyatında fərqlər get-gədə özüni daha artıq dərəcədə göstərməyə başladı. Lakin müəyyən əlaqələr qalmışdı. Həyatı həm şimal, həm cənubla bağlı şəxsiyyətlərdən biri olan Fəthəli bəy Təbrizdə yerli ictimaiyyət arasında qüzeyi təmsil edirdi. Onun əlimizə çatan şeirlər toplusunun Cənubda yazıldığı qənaətinə gəlirik. Bu məcmuənin əsasən çox çətin oxunan şikəstə-nəstəliq xətti ilə köçürülməsi, burada yol verilən bəri sıra imla xətaləri şairin ədəbi irsi haqqında mümkün qədər ətraflı fikir söyləməyə imkan vermir. Hazırda şairin topludakı türkçə və farsca bütün əsərlərini oxuduqdan sonra onun yaradıcılığı barədə daha çox söz deyə bilərik.

Şahid Cavad xanın qardaşı, Rus-İran müharibələrinin iştirakçısı, Qacar qoşunlarının komandanı Abbas Mirzənin silahdaşı, özü də Qacar nəslinə mənsub olan Fəthəli bəyə Təbrizdə xüsusi hörmət var idi. Şeirlərindən birində Həli İran qoşunlarının ruslardan müdafiə olunan Səlim xana yardım üçün Şirvana gəlməsini, Gəncə ətrafında döyüşdüyünü, Kərbə savaşı xatırladılar, Kürəkçay ətrafında olduğundan, "sipahi-şər" ("şər qoşunu") adlandırıldığı rus qoşunları ilə döyüşdüyündən danışır:

*Ol bənam Gəncə hüdudunda urub ataşı-qəhr,
Dəmi-tiğimdə axıtdım neçə yol rudi-Kürək.*

*Dəfuatla bənam qala qabağında edən
Nizədarani-sipahi-şər ilə cəngü cəbək [3, v.186].*

Şair Təbrizdə yaşayarkən Şimal həsrəti ilə yaşamış, bu həsrəti şeirlərində ifadə etmişdir. Bəri qəzəlinə Qarabağa gedən olsa, ondan moruq gətirməsini xahiş edir:

*Məzaqı-cənimə səfrəyi-möhnət təlx edib,
Qarabağa gedən olsa, de kim, qədri moruq göndər [3, v.5b].*

Şimali Azərbaycanda yaşayan Həşim adlı şəxsə ünvanladığı şeirində Fəthəli bəy qüzeyli dost-tanışlarının, bu diyarın həsrətini çəkdiyini, vətənimizi ikiye ayıran Arax çayına baxarkən gözələrindən Arax qədər yaz axtığını deyir. Fikrimizcə, bu şeir həmin dövr Azərbaycanlılarının, xüsusilə də ziyalıların əhvali-ruhiyyəsini bariz şəkildə əks etdirməkdədir.

*Bəri zaman yəri-mehriban, Həşim,
Yad ol əhd, ol zaman, Həşim.*

*Həsəti-ləli-abdarından,
Bağrum olmuş həmə qan, Həşim.*

*Dərmandəm, dəvəyi-dərdi-diləm,
Dür-ci-ləlimdə var gümən, Həşim.*

*Seyri-tərəfi-Əras ən eylərsən,
Bən Əras didədən rəvan, Həşim [3, v.7b].*

Bəri tədqiqatçılar XIX əsr poeziyamızda Azərbaycanın ikiye bölünməsinə münasibət bildiren əsərlərin əldə olduğunu qeyd edirlər. Fikrimizcə, ölkəmizdə və xarici kitabxanalarda saxlanan yazılı abidələrimiz, əlyazmalarımız daha ətraflı araşdırıldıqca aşkar edilən bu mövzuda yazılmış şeirlərin sayı artacaqdır.

Klassik irsin ənənələrindən bəhrələnen XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni dövrün, ictimai-siyasi şəraitin tələbi ilə yeni təmayüllər özüni göstərdi. Poeziyada dünyəvi məhəbbətin tərənnümü, ictimai problemlərin əksi, cəmiyyətdəki haqsızlıqların, hakim təbəqələrin özbaşınalıqlarının tənqidi, zəhmətkeş, yoxsul insanların ağır vəziyyətinin təsviri, satıra get-gədə daha artıq dərəcədə özüne yer əlirdi. Şairlərin müxtəlif janrlarda yazdıqlar əsərlərdə konkret tarixi hadisələrin, gündəlik həyatın, məişətin, insanlar arasındakı şəxsi münasibətlərinin təsviri daha geniş ifadəsini tapırdı. Sayı artmış mənzum məktublarda əhvalpürsənlik, gündəlik ehtiyaclar, adi, sıradan insanların problemləri əksini tapırdı, bu əsərlərdə şair kimsənsə, daha imkanlı şəxsədən pul, məişət əşyası, əzəzə istəyə bilərdi. Bu mövzularda yazılan şeirlər XIX əsr həyatını və məişətini daha dəqiq, düzgün təsvir etməyimizə kömək edir. Sadalanan meyllər Fəthəli bəyin şeirlərində də özüni göstər-məkdədir.

Ərəb-fars söz və ifadələrinin çoxluğu Həlinin bəri sıra şeirlərini müasir oxucular üçün anlaşıl-maz edir. Lakin onun sadə, danışq dilinə yaxın bəri dildə yazdığı şeirləri də vardır. Şairin aşağıda bəri hissəsini örnək gətirdiyimiz şeiri Füzulinin məşhur qəzəlinə nəzirədir.

*Urdu ataşı-ələmi-hicr bizim cənimizə
Basmadı yar qədəm külbeyi-əhanimizə,*

*Ey ki, cəmiyyəti-əsbabilə hətın xoşdur
Rəhm qıl, rəhm bizim həli-pərişanimizə [3, v.11a].*

Həli şeirlərindən birində göz yaşlarına görə sevgilisindən üzrxahlıq edərək deyir ki, şeir də sudur və o, lələnin, qızılqulün gözəlliyinə zərər yetirməz:

*Gözüm sirişki rixsərə qarşı mə'n etmə,
Səfəyi-lələvi gül kəm olurum jələ ilan [3, v.8b].*

Şair məşuqədən ayrılığı cəhənnəmdən də bəxər sayır. Ona görə hicran əzəbi çəkan üçün cəhənnəm də bəri cənnətdir:

*Afəti-hicran görən çəkməz cəhənnəm qorxusun,
Duzaxi cənnət bilir hər fəriq ol hängamədən [3, v.9b].*

Fəthəli bəyin bir sıra məhəbbət şeirlərində aşiq sevgilisinə ürək sözlərini sadə, gündəlik danışiq dilində izhar edir:

*Ey sərvə-rəvan, haçan gəlırsən?
Key qüvvəti-can, haçan gəlırsən?*

*Gətdi, gətdi təvanü tabım,
Ey tabü tavan haçan gəlırsən? [3, v.9b]*

Həlinin lirik qəhrəmanının sevgilisinə üz tutaraq dediyi sözlər səmimiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Gözəl ondan nə üçün bu hala düşdüyünü soruşur. Aşiq isə o qədər həlsizdir ki, ona cavab verməyə belə özümdə qüvvət tapa bilmir:

*Kim səni eyləmiş şikəstə-dədin,
Qalmıyib qüdrətim cavabımıza...*

*Demə Həli bəna değıl bəndə
Təqəti təb yox itabımızda [3, v.11b].*

Başqa bir şeirdə aşiq şikəyət edir ki, bir gözəli sevdiyinə görə dəyişmiş, tamam başqa adam olmuşdur. Məşuqənin bunu görməməsi, laqeydliyi, onu tamamilə pərişan etmişdir:

*Nur idim şimdİ Süleyman oldum,
Çün gədəyi-dəri-sultan oldum.
Oldum əfsanəyi-ələm, ol gül,
Nə üçün bilmədi, nəlan oldum [3, 7b].*

XIX əsr şairlərin arasında həcv yazmaq kifayət qədər geniş yayılmışdı. Tədqiqatçılar haqlı olaraq göstərirlər ki, dövrün bir sıra həcvləri ictimai tənqid səciyyəsi daşdığına görə satira səviyyəsinə yüksəldiyi halda, bir çoxları da şəxsi münasibətlərə görə yazılırdı, belə şeirlərdə təhqiramiz sözlər də işlədilir [1, s.11]. Maraqlıdır ki, Həli əsrin bəzi şairləri (məsələn, S.Ə.Şirvani) kimi həcv yazmağı bəyənmədiyini bildirdiyi halda, həcv yazmışdır. Şair məsnəvi formasında yazdığı bir şeirdə başqalarının eybini söyləməyi, həcv yazmağı məsləhət görmür:

*Tərk-tənz eylə, hər zəgu olma,
Pərdə çək nöqsə, ey bacu olma [3, v.24a].*

Buna baxmayaraq, Fəthəli bəyin də həcvləri vardır. Onun Dövlətabadiyə yazdığı həcvdən görünür ki, bu şeir həmin adamın nankorluq edərək başqalarına yazdığı həcvə cavab olaraq yazılmışdır. Müəllif təhqiramiz ifadələr işlətsə də, bu şeiri satira kimi də qəbul etmək olar. Söhbət riyakar adamdan, özünü mötəbər din adamı kimi göstərib yaramaz əməllərlə məşğul olan şəxsəndir:

*Ey kələmbəş Dövlətabadi,
Köhnə yoldaş Dövlətabadi.*

*Rişinə, qəbzədən ki, artıqdır,
Tüf, bəktəş Dövlətabadi,*

*Olma bədgü, dutar səni bir gün,
Nəməki aş, Dövlətabadi.
Mövləvi şal başa qoymuş özü
Cüzvi-ovbaş Dövlətabadi [3, 12b].*

Başqa bir şeirdə Fəthəli bəy həmişə yalan danışan riyakar bir şəxsi tənqid edir:

*Doğru söz çünki kəsilmiş dilinə gəlməz heç,
Dedgin olsa ki, gün çıxdı, yalantək görürəm [3, v.10b].*

Fəthəli bəyin nə qədər yaşadığını bilməsək də, onun 1825-ci ildə Təbrizdə vəfat etdiyi barədə məlumatımız vardır. Göründüyü kimi, doğma şəhəri Gəncədən 1804-cü ildə çıxıqdıqdan sonra o, 21 il yaşamışdır. Şeirlərindən bəzilərini ixtiyar yaşında yazdığını görürük. Həlinin qocalığa həsr etdiyi şeirləri, beytləri diqqəti cəlb edir. Şeirlərindən birində o, həmyaşdılarının dünyanı tərk etdiyini, özünün isə hələ ki, yaşadığını deyir:

*Həmrəhan yetdi mənzilə, qaldım,
Səndə, Həli, necə hünərdir bu [3, v.11a].*

Şair belə hesab edir ki, saçların ağarması, bədanin zəifləməyi artıq dünyanı tərk etmək vaxtının gəldiyindən xəbər verir:

*Baş ağarmaq, göz qaralmaq ha qədi-xəm rəmzdir,
Həliyə çıxmaq gərək bu təngna dəhlizdən [3, v.9b].*

Beytdəki bu dünya demək olan "təngna dəhliz" ifadəsi ilə istisna yaradılmışdır. Burada ifadə edilən fikir XVII əsrdə yaşamış böyük şairimiz Saib Təbrizinin (1601-1677) "Ömür keçdi, səfər əsbabını amadə qılın" misrasıyla başlanan qəzəlinə xatırladır. Saibin bu şeirdə belə bir beyti var:

*Yaş qılır xəm qocalar qamətini təatsiz,
Əgməmişkən sizi bu çərxi-müqəvvəs, əğilin [7, s.164].*

Qeyd etdiyimiz kimi, Həli yaşadığı mühitdə baş verən hadisələrə, kiminsə doğulmasına və ya ölümünə, səfərdən qayıtmasına şeirlər həsr etmiş, bəzi hadisələrə dair mədəyi-tarixlər yazmışdır. Kərbəla səfəri zamanı vəfat etmiş Əlimərdan bəyə həsr etdiyi qəsidəsində Fəthəli bəy bir tərəfdən onun qürbətdə öldüyünə görə təəssüfləndiyini bildirir, digər tərəfdən günahlarının bağışlandığını, cənnətə düşdüyünü deyərkən təsəlli tapır. Burada da o, həmdəmlərinin dünyanı tərk etdiyini, özünün isə hələ də yaşayaraq bu dünyanın əzablarına dözməyə məcbur olduğunu deyir:

*Həzar əfsus, ey nakamü möhnətdidə qardaşım,
Olubdur kövkəvi-dürriyi-ömrün qarət, vəfil.*

*Qəribü qürbət icrə niş etdin cami-mərgi-ari,
Bu tədbirilə oldun sən şəhədan silkinə daxil.*

*Yat asudə, diyari-Kərbəladır mədfəni-pakın,
Olur qufran sana, olur rəhmətə sana şamil.*

*Bən ancaq təngnəyi-dəhrdə bihəmdəmü munis,
Qamü ənduh hər dəm zaidü dərdü ələmi-kamil [3, 19b].*

Nəticə / Conclusion

Fəthəli bəy Həli Gəncəvinin adı bir sıra XIX əsr mənbələrində çəkilərsə də, məlumat azlığından çağdaş tədqiqatlarda onun tarixi hadisələrdə iştirakı, ədəbi irsi barədə demək olar ki, danışılmır. Halbuki o, Gəncə xanlığının siyasi həyatında, Rus-İran müharibələrində fəal iştirak etmiş, zamanında şeirləri ilə tanınmışdır.

Şairin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan şeirlərinin kifayət qədər geniş mövzu dairəsi vardır. Fəthəli bəyin dünyəvi eşqin tərənnümünə həsr etdiyi bir sıra əsərləri incə lirizmi, axıcılığı ilə seçilir. Həli bəzi şeirlərində Rus-İran müharibəsindəki iştirakını, bu zaman baş verən hadisələri xatırlamış, Azərbaycanın ikiyə bölünməsindən, şimaldakı dost-ta-nışılardan, doğma şəhərdən ayrı düşdüyündən kədərləndiyini bildirmişdir. Şairin satirik şeirləri həcvləri, mənzum məktubları, didaktik-nəsihətəməz, qocalığa həsr edilmiş əsərləri, ayrı-ayrı şəxslərin övladlarının dünyaya gəlməsi, ölümü münasibəti ilə yazdığı, müxtəlif məişət məsələlərindən bəhs edən şeirləri də maraq doğurur, dövrün mənzərəsini daha yaxşı təsvir etməyimizə kömək edir. Fəthəli bəy Həli Gəncəvinin ədəbi irsinin nəşri və ətraflı tədqiqi, onun XIX əsr ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyinin müəyyənəşdirilməsi tədqiqatçılarımız qarşısında duran vacib məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. Dördüncü cild. Bakı, "Elm", 2011.
2. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əş'arına məcmuədir. IV cild. Toplayan və tərtib edən: Hüseyn Əfəndi Qayıbov. Bakı, "Elm və təhsil", 2013.
3. Cümg. Əlyazma. ƏYL. Şifri: Bakı, 1825.
4. Əbdürrəzaq Dünbuli Məftun. Nigaristane-Dara. Əlyazma. Tehran Universiteti Kitabxanası, № 6151.
5. Əllamə Mirzə Həsən Əfəndi bin əlhac Abdullah Əfəndi Əl-Qədəri Əl-Dağıstani. Kitabxanasari-Dağıstan. Peterburq, 1312.
6. Fəridun bəy Kəçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. Birinci cild. Transliterasiya və tərtib edən, müqəddimə, izahlar və qeydlərin müəllifi Ruqiyə Qənbər qızı. Bakı, "Elm", 1978.
7. XVII əsr Azərbaycan lirikası (Antologiya). Bakı, "Nurlan", 2008.
8. Abbas-Kuli ağa Bakikhanov. Gyulistan-i iram, Redaksiya, komentarii, primechaniya i ukazateli Z.M. Buniyatova. Bakı, "Elm", 1991.
9. Əlişer Navoiy. Çaroyibus-siğar. Toşkent. Uzbekiston SSR Fanlar Akademiyası Nəşriyyəti, 1959.

О жизни и творчестве Фатхали бека Хали Гянджеви

Паша Керимов

Доктор филологических наук, Институт рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА, Азербайджан
E-mail: pasha_kerimov@list.ru

Резюме. У нас очень мало сведений о жизни и творчестве брата хана Гянджи Джавад хана Фатхали бека Зиядоглу Хали Гянджеви. Аббасгулу Ага Бакиханов в своем произведении "Гюлистан-и-ирем" среди известных писателей своего времени назвал имя поэта Гусейн эфенди Гаибов в своей антологии "Сборник произведений известных в Азербайджане поэтов", Гасан Алгадари в "Асари-Дагестан" привели маленькие примеры из стихотво-

рений поэта. В своей тазкире "Нигаристане-Дара" Абдуразаг Дунбули говорит об участии Фатхали бека в политической жизни Гянджицского ханства после захвата города русскими в боевых операциях против царской России в составе иранской армии во главе с Аббасом Мирзой, в последующем о его жизни и смерти в 1825 году в Табризе. В Табризе он был в дружеских отношениях с Аббасом Мирзой, местной интеллигенцией, с высокопоставленными лицами. Рукописи сборников стихов Хали хранятся в Институте Рукописей НАНА им. Мухаммеда Физули в Азербайджане и в Ереване, в Институте Древних Рукописей Матенадаран. В одной из антологий, хранящихся в Институте Рукописей им. Мухаммеда Физули, собрано 37 газелей, 1 касыда, 11 маснави, 17 кыта и 20 назмов поэта. Из них одна газель, 2 маснави, 5 кыта и 1 назм написаны на персидском языке. Все остальные стихи написаны на азербайджанском языке. Часть этих стихов посвящена событиям и личностям того времени. У Хали еще есть стихи на лирически-любовную, сатирическую, дидактическо-назидательную темы.

Ключевые слова: Фатхали бек Хали Гянджеви, Джавад хан, Аббас Мирза, газель, кыта